

Van rechtzinnig naar vrijzinnig

tekst dr. ir. J. van der Graaf
beeld Sjaak Verboom

In de Noord-Groningse regio Westerwolde bevinden zich twee verschillende gemeenten, de ene orthodox, de andere vrijzinnig. In Onstwedde bleven de hervormden degelijk calvinistisch, terwijl Ter Apel een verlicht mensbeeld prefereerde.

Dit komt naar voren in het omvangrijke boek "Een eigenzinnige geloofsgemeenschap. Kloosterkerk Ter Apel 1604-2013". Achter deze verschillen ligt een geschiedenis die bepaald wordt door voorgangers en schoolmeesters, door culturele context en invloeden van buiten. De auteurs –Geert Luth, afkomstig uit de regio, en Gert van Klinken, docent kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit– geven een grondige historische analyse. Zij leggen het naar hun mening veelal nog onontgonnen terrein van de vrijzinnigheid in de provincie bloot.

In 1465 werd in Ter Apel het kruissherenklooster gesticht. Na het Tractaat van Reductie (23 juli 1594), waarbij Groningen en de Ommelanden één gewest werden, werd het klooster "geseculariseerd". De prior werd er in 1604 de eerste gereformeerde predikant, maar de introductie van het calvinisme onder de mensen was een zaak van lange adem. In 1620 was hoogstens een vijfde deel van de regio gereformeerd. De door de overheid voorgeschreven catechismusprediking trok weinig mensen. Men maakte zich ook niet al te druk over specifiek gereformeerde leerstukken. Wel beschikte de uit Onstwedde afkomstige familie Niemeijer over een theologische handbibliotheek, met lectuur uit de sfeer van de Nadere Reformatie en het piëtisme (Theodorus à Brakel, Friedrich Adolph Lampe, Johannes Verschuur, Franciscus Ridderus). Maar anders dan bij de hervormden in Onstwedde en de afgescheidenen in Sellingen was er in de 19e eeuw voor dit soort lectuur, met „droefgeestelijke bespiegelingen over de zonde”, in de gemeente Kloosterkerk Ter Apel nergens belangstelling gevonden.

Wel wordt nog de naam genoemd van Wilhelmus Schortinghuis, in Oost-Groningen (Midwolda) „een spraakmakende figuur.” Deze theoloog van de vijf nieten –„ik wil niet, kan niet, weet niet, heb niet en deug niet”– was bevriend met een broer van ds. Hendrik Swijghuisen, die zelfs overigens inzake de door Schortinghuis opgeroepen "controversen" er het zwijgen tot deed.

Opvallend was wel dat gereformeerden en joden in die tijd in harmonie samenleefden in de streek. Ingewijden beriepen

zich op de Duitse gereformeerde predikant Conradt Mell, die het onredelijk achtte van de joden een geloof te eisen dat ze nu eenmaal niet bezaten. Beschuldigingen aan hun adres dat ze Jezus hadden gekruisigd, achtte hij onzinnig. Van zending onder de joden kon geen sprake zijn.

Koppius

In de tijd van ds. Swijghuisen (1736-1777) deden zich de eerste ritselingen van een omslag voor, toen ouderling Jan Gansevoort vraagtekens zette achter de goddelijke ingeving van de Schrift en de voorzienigheid. De Bijbel bevatte leugens (fabelen) en in de boeken Richteren en Samuël kwamen „gekke dingen” voor die niet van goddelijke oorsprong konden zijn. Hij werd gemaand zijn „verfoeilijke en godonterende discourses in stichtelijke redenen te veranderen”, waarna hij vergiffenis vroeg, zonder echter overtuigd te zijn van zijn ongelijk.

De echte omslag kwam met ds. Wijbrandus Joannes Koppius. In de drie jaar dat hij er stond (1797-1800) heeft hij een groot stempel gezet op de latere geestelijke ontwikkeling van Kloosterkerk Ter Apel. Hij wordt getekend als gematigd verlicht. „Kinderlijke” denkbeelden, zoals bij de nadere reformatoren, moest men achter zich laten. Zijn theologie ontleende hij (hij was ook botanist) mede aan de natuur. Hij werd geïnspireerd door de Zwitserse hoogleraar klassieke talen Johann Georg Müller (1759-1819). Citaat:

„Anders dan in de wiskunde bestond er in de religie niet één exclusieve waarheid. Of liever: als die waarheid er al was, werd die weerspiegeld in miljoenen verschillende mensen.”

De naam van Koppius komt in het boek regelmatig terug. In 1784 was in Nederland de spraakmakende Maatschappij tot Nut van 't Algemeen opgericht, met een onderwijzersopleiding in de stad Groningen. Wie voort

Opvallend was dat gereformeerden en joden in harmonie samenleefden in Westerwolde

wilde gaan in het spoor van Koppius, kon terecht bij het Nut, dat streefde naar een „algemeen christendom.”

Rede en ervaring

Minutieus worden de verdere ontwikkelingen in Ter Apel beschreven. Van al de preken in de Kloosterkerk in de 19e eeuw is

kerkgeschiedenis

Een eigenzinnige geloofsgemeenschap. Kloosterkerk Ter Apel 1604-2013, Gert van Klinken en Geert Luth, uitg. Skandalon, Vught, 2013; ISBN 978 94 9070 872 6; 335 blz.; € 34,95.

er niet één bewaard. Maar, zeggen de schrijvers op grond van andere bronnen over de prediking: „van verdorvenheid, zoals door het calvinisme aangenomen na de zondeval, was geen sprake.” Rede en ervaring vormden het terrein van de "natuurlijke godsdienst". God werd gezien als de "Alzegenaar". Predikanten in de 19e eeuw waren van de Groninger richting of heetten modern. De Bijbel was voor hen

Ter Apel diende, die behoorde tot een iets behoudender richting. Hij was bevestigd door zijn oom, ds. Agathus Klein uit „het degelijke Zalk”, met de overigens kennelijk toepasselijke tekst „Ik ben de stem des roependen in de woestijn.” Daarna ging Ter Apel als vrijzinnig verder, al ontstond er wel een orthodoxe Kapelgemeente.

De gemeente Kloosterkerk Ter Apel ging op in de Protestantse Kerk in Nederland, maar zocht en kreeg een (gereformeerde) voorganger, die invulling kon geven aan het „open maar lichtvrijzinnige gedachtegoed.” Wat mag licht-vrijzinnig heten? In 2004 verzorgde de gereformeerde nieuwtestamenticus C. J. den Heijer de jaarlijkse Kloosterkerklezing. Hij had zich, meldt het boek, ontwikkeld „in de richting van een ruimzinnig Bijbels humanisme.” Kennelijk behoorde hij met zijn loochening van de verzoening tot het licht-vrijzinnige genre.

De auteurs brengen uniek in beeld hoe de vrijzinnigheid wortel schoot en zich ontwikkelde in Ter Apel. Gezien de bovenlokale context mag het boek een standaardwerk heten. In het oog van orthodox-gereformeerden heeft het beschreven modernisme van de 19e eeuw kerkverwoestend gewerkt. Uitermate leerzaam is intussen hoe dominees voorop gingen. Een enkele predikant kan blijvend de omvorming en verdere geschiedenis van een gemeente bepalen, in dit geval van rechtzinnig naar vrijzinnig.

Interieur van de Kloosterkerk in het Groningse Ter Apel. De gemeente veranderde van rechtzinnig in vrijzinnig.